

НЕПЕРЕРВНА ОСВІТА ВПРОДОВЖ ЖИТТЯ: ІСТОРИЧНИЙ ОГЛЯД, СУЧАСНІ РЕАЛІЇ

Лариса Лук'янова

Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих НАПН України

Анотація:

У статті проаналізовано сутність феномена «неперервна освіта впродовж життя»; обґрунтовано його значення, зумовлене кардинальними соціокультурними змінами й перетвореннями, викликаними стрімким збільшенням утворюваної інформації, швидкими темпами розвитку технік і технологій. Викладено провідні ідеї неперервної освіти дорослих впродовж життя, сформульовані в різних європейських документах. Доведено, що неперервність освіти не є новим явищем в історії. Проаналізовано погляди відомих німецьких учених (П. Альхайдт, Е. Грубер, Й. Кноль, К. Хоул, З. Нольда, В. Ленц, П. Фаультиш) на роль освіти впродовж життя. Спираючись на узагальнення дослідників окресленої проблеми, виокремлено й схарактеризовано чотири періоди (констатаційно-ідентифікаційний, методологічний, теоретичної експансії, діяльностно-ціннісний) її розвитку.

Ключові слова:

«освіта дорослих»; «неперервна освіта»; «соціум»; «соціокультурні зміни».

Аннотация:

Лукьянова Лариса. Непрерывное образование на протяжении жизни: исторический обзор, современные реалии.

В статье обоснована сущность феномена «непрерывное образование на протяжении жизни»; раскрыта его сущность, обусловленная социокультурными и экономическими изменениями, вызванными быстрыми темпами развития техник и технологий. Доказано, что непрерывность образования не новое явление в истории. Изложены ведущие идеи непрерывности образования взрослых на протяжении жизни, сформулированные в европейских документах. Проанализированы точки зрения известных немецких ученых (П. Альхайдт, Е. Грубер, Й. Кноль, К. Хоул, З. Нольда, В. Ленц, П. Фаультиш) на роль образования на протяжении всей жизни. Основываясь на обобщениях исследователей изучаемой проблемы, выделены и охарактеризованы четыре периода (констатационно-идентификационный, методологический, теоретической экспансии, деятельности-ценностный) ее развития.

Ключевые слова:

«образование взрослых»; «непрерывное образование»; «социум»; «социокультурные изменения».

Resume:

Lukianova Larysa. Continuous lifelong learning: historical overview, current realities.

The phenomenon of continuous lifelong learning has been substantiated in the article; there has been revealed its contents which is shaped by socio-cultural and economic changes caused by fast developing technique and technologies. It has been proved that the continuity of education and learning is not new in the history. There have been identified and explained major principles of continuous adults' lifelong learning which are available in European documents. The views of famous German researchers (P. Altheit, E. Gruber, J. Knoll, K. Houl, Z. Nold, V. Lentz, P. Faultisch) on the role of lifelong learning have been analyzed. Having taken into account the above-mentioned researchers' generalizations of the problem in question, there have been identified and described four periods of its evolution (ascertaining-identifying, methodological, of theoretical expansion, activity-evaluating).

Key words:

adult education; lifelong education; society, socio-cultural changes.

Постановка проблеми. Починаючи з другої половини ХХ ст., перебіг суспільного розвитку позначається глибокими соціокультурними змінами й кардинальними перетвореннями економічного устрою. Неабияку роль у цьому процесі відіграє лавиноподібне збільшення утворюваної інформації. Через таке стрімке її зростання відбуваються пролонговані зміни інформаційного поля суспільства, що призводить до вагомій невідповідності між темпами цивілізаційного розвитку й традиційною системою освіти, усунути яку можна лише за умови неперервної освітньої діяльності, що має тривати впродовж життя людини.

Пильна увага до феномена неперервної освіти впродовж життя ґрунтується на певній суперечності, коли, з одного боку, у сучасних умовах відбувається стрімкий розвиток нових технік і технологій з одночасним, надзвичайно швидким їх старінням, а з іншого – зростає роль особистості в суспільстві, на виробництві, розвиваються її потреби, триває гуманізація й демократизація суспільства. Людина, яка ще вчора вважалася освіченою, за сучасними критеріями є носієм застарілої інформації

й погано пристосована до умов існування, а вже завтра буде повністю непридатна до повноцінного життя внаслідок функціональної безграмотності. Усе це зумовлює втрату актуальності попереднього «кінцевого» типу освіти, яка не спроможна виконувати низку зрослих суспільно-економічних та інших завдань, провідними з яких можна визнати: створення об'єктивних умов для максимального розвитку особистості; виховання в нового покоління суб'єктивної готовності й постійної потреби в самовдосконаленні; реалізація саморозвитку засобами створення в структурі й змісті освітнього процесу об'єктивних можливостей постійного оновлення; забезпечення соціальної захищеності кожної людини. Усе вищезазначене свідчить про становлення гуманітарної парадигми освіти, орієнтованої на формування людини в культурі й культури в людині, на розвиток її духовного начала.

Новий тип економічного розвитку, що поширюється нині в інформаційному суспільстві, зумовлює необхідність неодноразово впродовж життя, професійної

кар'єри змінювати соціальний і професійний статус, постійно підвищувати кваліфікацію. Це означає, що інформація, знання, а також мотивація щодо їх постійного оновлення й навички, необхідні для цього, стають вирішальним чинником цивілізаційного розвитку, ефективності й запорукою конкурентоспроможності будь-якої діяльності.

Отже однією з суттєвих характеристик розвитку освіти кінця ХХ – початку ХХІ ст. є зміна концепції «Освіта на все життя» на концепцію «Освіта впродовж життя», адаптація освітнього процесу до потреб особистості, створення умов для її саморозвитку й самореалізації. Тобто саме буття людини має бути нерозривно пов'язано з навчанням. Тільки тоді людина в змозі стати справжньою й цілісною особистістю. За таких умов освіта перетворюється із засобу на мету розвитку людини, що уможливило утвердження її центральної фігури в освіті, провідною метою якої є формування умінь, необхідних для виконання різних функцій – самовираження, самореалізація, розвиток соціальних зв'язків і умінь діяти. Отже, сучасне розуміння неперервної освіти значно розширюється, до її змісту, як до соціального явища, додається активна форма практичної діяльності людини, а сама освіта набуває багатоплановості, тоді як принцип неперервності передбачає якісно інший тип взаємодії особистості й суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема неперервної освіти впродовж життя людини завжди була в полі зору як вітчизняних (В. Кремень, Н. Ничкало, В. Олійник, М. Солдатенко, О. Щербак та ін.), так і зарубіжних дослідників. (П. Альхайд, А. Гартунг, Е. Грубер, А. Даринський, М. Дюрко, А. Корреа, Л. Коханова, Дж. Кідд, Й. Кноль, П. Ленгран, З. Нольда, К. Хоул, П. Фаультиш, П. Шукла, У. Елліот, Р. Окс, У. Хілтон та ін.). Провідні її положення викладено в низці міжнародних документів, частина з яких розглядається в цій статті [1; 3; 4].

Формулювання цілей статті. Мета статті полягає у вивченні феномена неперервності освіти на різних історичних етапах суспільного розвитку й виявленні особливостей, притаманних кожному з них.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальні положення концепції «неперервної освіти», озвучені на форумі ЮНЕСКО ще в 1965 р., ґрунтуються на людиноцентристській позиції, спрямованій на необхідність створення умов для повного розкриття здібностей людини протягом життя. У рекомендаціях ЮНЕСКО 1976 р. «неперервна освіта розуміється як глобальний проект, спрямований на реконструкцію чинної системи освіти

й на розвиток усього освітнього потенціалу поза системою освіти».

В основних положеннях Доповіді Міжнародної комісії з освіти для ХХІ ст. зазначено: «Освіта впродовж життя є багатостороннім діалектичним процесом, що будується на повсякденному досвіді й позначається інтенсивними зусиллями, спрямованими на розуміння складних даних і фактів. ... У ньому поєднуються неформальні й формальні знання, розвиток вроджених здібностей і оволодіння новими навичками. Цей процес передбачає зусилля й водночас радість, пов'язану з відкриттям нового. Як індивідуальний досвід кожного, він є також найбільш складним видом соціальних відносин, оскільки стосується одночасно культури, праці й громадянськості» [3, с. 5].

У Гамбурзькій декларації (Гамбург, Німеччина, 1997 р.) сформульовано провідні ідеї безперервної освіти дорослих упродовж життя й рекомендації урядам усіх країн – уважати освіту дорослих пріоритетним напрямом державної політики. Ці ідеї набули подальшого розвитку на Європейському саміті в Лісабоні (2000 р.). У прикінцевих матеріалах саміту зазначено, що успішний перехід до суспільства, заснованого на знаннях, має супроводжуватися навчанням упродовж життя. У документах інших європейських самітів наголошується на тому, що освітні системи мають пристосуватися до нових реалій ХХІ ст., а «неперервна освіта повинна стати головною політичною програмою громадянського суспільства, соціальної єдності й зайнятості» [4]. Вона має вийти за рамки, як це вже відбувається в розвинених країнах, а саме: підвищення кваліфікації, перепідготовка або просування дорослих по службі має відкрити можливості для всіх, ставлячи при цьому різні цілі: чи то надання другого або третього шансу в житті, задоволення прагнення до знань і краси, чи то вдосконалення й розширення підготовки, безпосередньо пов'язаної з вимогами професійної діяльності, ураховуючи й практичну підготовку [3].

Отже, основною теоретичною новацією сучасної парадигми стало розширення поняття освіти. Освіту сприймають як сукупність дій, спрямованих на зміну настанов і моделей поведінки людей шляхом передачі їм нових знань, набуття нових умінь і навичок упродовж життя.

Неможна обійти увагою й інші чинники, що демонструють роль неперервної освіти в сучасному соціумі:

1. Зміни в усіх сферах життя – головний елемент сучасності. Швидкі зміни в технологіях вимагають неперервного навчання персоналу.

2. Упровадження нової техніки, виробництво сучасних товарів, кардинальні зміни у виконанні певних видів робіт вимагають відповідної кваліфікації, яка не може бути гарантована базовою вищою освітою.

3. Світ перетворюється на ринок з високим рівнем конкуренції між країнами, а країни, які мають сучасну систему інженерної вищої освіти й програми неперервної освіти, є лідерами в умовах цієї конкуренції. Отже, вони мають можливість у короткі терміни відповісти на будь-який «виклик» підвищенням продуктивності інженерної й управлінської праці.

Поштовхом для створення теорії неперервної освіти стала глобальна концепція єдності світу, за якою всі складники людської цивілізації тісно взаємопов'язані й взаємозумовлені. І саме Людина є найважливішою цінністю, найважливішою умовою й найпотужнішим «виробником» усього, що потрібно для життя на планеті Земля [2, с. 355].

Проте сама ідея освіти впродовж життя не є новою. Перші паростки цієї концепції можна знайти в працях Платона, Конфуція, Сократа, Аристотеля, Сенеки та інших видатних мислителів. Ідеї освіти впродовж життя можна знайти в поглядах Вольтера, Гете, Руссо, які безпосередньо пов'язували її з досягненням вершини розвитку людини. Її сенс зафіксовано в прислів'ях і приказках різних народів. Те, що освіта не має обмежуватися віком, Платон писав ще в IV столітті до н. е., а пізніше італійські мислителі Т. Кампанелла, Г. Грабер та ін. Ідею про те, що базової освіти не вистачає на все життя, також висловлювали В. Гете, А. Сен-Симон та ін. Видатний німецький поет, драматург і мислитель Й. -В. Гете писав, що наші пращури могли задовольнитися рівнем освіти, здобутим у молоді роки. Але ми, якщо не хочемо відстати від життя, повинні знову повертатися до навчання кожні п'ять років.

Югославський учений Д. Філіпович також підкреслює, що неперервна освіта не є новим явищем в історії. Новим є тільки факт, що сучасний світ з його постійними й швидкими змінами не може обійтися без неперервної освіти [7, с. 2]. У цьому сенсі суголосною є думка індійського соціолога П. Шукли про те, що людина, яка постійно навчається, набуває можливість розвитку впродовж життя, а отже, зможе брати активну участь у професійній, соціально-культурній, громадській та інших видах діяльності [13, с. 7].

Відомий німецький учений у галузі освіти дорослих Й. Кноль також звертає увагу, що усталений термін *освіта впродовж життя* є не таким уже й новим, як це прийнято вважати. Європейський союз, Організація економічної

співпраці й розвитку ЮНЕСКО, безсумнівно, суттєво посприяли його поширенню. Проте, як твердить Й. Кноль, перше тлумачення поняття належить не Е. Форє, а американському вченому в галузі освіти дорослих К. Хоулу [9]. К. Хоул, як констатує Й. Кноль, посилається на тривалу іудейську історію концепції пожиттєвої освіти. За К. Хоулом, «пожиттєва освіта (освіта впродовж життя) пов'язана з іудаїзмом, і не лише тому, що навчання розглядається в релігійному вимірі, а й тому, що є керівництвом до подолання життєвих труднощів і впорядкування життя людини» [9, с. 197].

Хоча пожиттєва освіта має тривалу історію, зауважує Е. Грубер, має місце й зміна сприйняття цієї концепції. Загальноприйняте розмежування на шкільну освіту й освіту дорослих концептуально змінилося. Набуває значення інформальне навчання, випробовуються нові підходи до навчання з перспективою на не інституційне, а прив'язане до біографії навчання. Уже не заперечується тенденція до інструменталізації пожиттєвого навчання, особливо його економічне підґрунтя. Зазначені вище чинники спонукали Е. Грубера до введення поняття «*освіта, що супроводжує людину впродовж життя*» (*lebensbegleitende Bildung*) [8, с. 175].

П. Альхайдт виокремлює два аспекти неперервної освіти впродовж життя. По-перше, висвітлює її сенс з погляду освітньої політики, спрямованої на соціальну організацію індивідуального й колективного навчання, урахувавши зміни, що відбуваються у виробничій та освітній сферах. По-друге, розглядає як педагогічну перспективу, яка характеризує умови й можливості біографічного навчання людини в рамках неформальної та інформальної освіти [5, с. 567–568].

На думку У. Гартеншлегера, «навчання впродовж життя може стати інструментом, який допоможе нам сформуванню відносини між ЄС і сусідніми країнами в конструктивному й плідному руслі, заснованому на тотожному сприйнятті європейських цінностей, а не тільки на певних угодах між урядами» [1, с. 7].

Пов'язуючи прагматизм з критичною теорією, П. Фаультиш дотримується поняття істини й характеризує науку як «форму життя» (*Lebensform*): «критично-прагматична концепція науки й освіти має своїм завданням об'єднати в одному продуктивному спектрі всі три виміри – технічний, рефлексивний і практичний». Надзвичайно важливим є те, що таку концепцію він характеризує як освіту, що «відбувається протягом життя» (*lebensentfaltende Bildung*) [6, с. 143].

У цьому сенсі цікавими є умовиводи З. Нольда. Наприклад, у праці про наукове

суспільство вчений акцентує увагу не стільки на поширенні наукових знань, скільки на «зміні їх значення й ставлення до них» [9, с. 49]. З позицій конструктивізму, знання можуть передаватися нелінійно, а самовідтворюватися у свідомості людини впродовж життя. Підкреслимо зауваження З. Нольда щодо суттєвої ознаки суспільства знань, яку він вбачає не лише в прирості знання, а й у прирості незнання, тому сьогодні ключовим питанням педагогіки є компетентне й відповідальне управління цим процесом.

Для нас важливим є погляд В. Ленца на те, що місія освіти впродовж життя є подвійною. «Пожиттєве навчання має два обличчя. З одного боку, тим, хто навчається, натякають, що освіта, як така, дає мало шансів на ринку праці (...), а з іншого – надійні робочі місця в майбутньому можна буде отримати лише через позиттєву освіту. Хіба це не шанс для неохочих до навчання?» [11, с. 209].

Загалом з урахуванням принципу історизму виокремлюють три періоди в розвитку концепції неперервної освіти. Перший – період теоретичного становлення, розроблення системи післяшкільної освіти дорослих для заповнення прогалин шкільного навчання. Другому періоду (60-70 рр. ХХ ст.) притаманні концептуальні зміни в підходах до самого сенсу неперервної освіти, усвідомлення її системного характеру. Третій період (від 70-х рр. ХХ ст. і дотепер) характеризується зміною провідного вектора сутності «неперервності освіти» як засобу, що надає можливість особистості адаптуватися до змінюваних умов життя, сприяє її мобільності, допомагає пристосуватися до безробіття, інфляції, конкуренції тощо [2].

Спираючись на узагальнення проблеми неперервної освіти впродовж життя, зроблені дослідниками (П. Альхайдт, А. Владиславлев, А. Гартунг, Е. Грубер, А. Даринський, М. Дюрко, А. Корреа, Л. Коханова, Дж. Кідд, Й. Кноль, Н. Ничкало, З. Нольда, В. Ленц, К. Хоул, П. Фаультиш, П. Шукла, М. Солдатенко, Б. Суходольський, У. Елліот, П. Ленгран, Р. Окс, Ф. Філіппов, У. Хілтон та ін.), і враховуючи зміст базових документів з цієї проблеми (Рекомендації ЮНЕСКО щодо розвитку освіти впродовж життя (1976); Рекомендації Європейського року неперервної освіти (1996); Рамкова програма «Освіта для всіх (ОДВ)» (Дакар, 2000); Меморандум про безперервну освіту Європейського союзу (2000); Рішення Празького саміту міністрів освіти і науки європейських країн щодо доповнення Болонської декларації 1999 р. концепцією навчання впродовж життя; Резолюція Європейської ради з навчання впродовж життя (2004); Десятиліття освіти для сталого розвитку

ООН – 2005-2014 рр. (2005); Програма Європейського Парламенту навчання впродовж життя (2006); Беленські рамки дій (2009); Стратегічні рамки для європейського співробітництва «Освіта і навчання» (2010); Постанова Ради Європи про оновлення Європейського плану дій з освіти дорослих (2011); Рекомендації ЮНЕСКО щодо визнання, сертифікації та акредитації результатів НФО та ІНФО (2012); Друга Всесвітня доповідь з освіти і навчання дорослих (2013); Середньострокова стратегія (на 2014-2021 рр.) Інституту навчання впродовж життя ЮНЕСКО (2014); Проект Рекомендацій ЮНЕСКО про розвиток освіти дорослих (2015); План дій ЮНЕСКО з розвитку освіти після 2015 року; Інчхонська декларація: концепція розвитку освіти до 2030 року (2015)), на нашу думку, доцільно виокремлювати чотири періоди в її розвитку.

Перший період – констатаційно-ідентифікаційний (середина 60-х – початок 70-х рр. ХХ ст.), коли з'явилися публікації з неперервної освіти як проблеми освіти дорослих, що виникла через неспроможність тогочасної системи освіти задовольняти зрості потреби особистості. Провідною функцією неперервної освіти на цьому етапі була компенсаторна – усунення недоліків, заповнення прогалин або поновлення знань відповідно до вимог професії. Науковим розвідкам цього періоду притаманні високий рівень науковості й прогностичність (А. Гартунг, Дж. Кідд). У цей час відбулися спроби усвідомлення теоретичного й практичного значення неперервної освіти. Мало місце подолання хибної тенденції щодо ототожнення неперервної освіти виключно з освітою дорослих. Почалося переосмислення ролі освіти в житті як окремої особистості, так і суспільства загалом. Було доведено, що здобування освіти не можна пов'язувати лише з конкретною віковою категорією, певним обсягом знань чи попереднім рівнем освіченості.

Другий період – методологічний (70-ті рр. ХХ ст.) – характеризується розробленням методологічних засад неперервної освіти. Так, у 1972 р. під егідою ЮНЕСКО було опубліковано доповідь комісії Е. Фора, у якій викладено тези щодо ролі самоосвіти, всебічного розвитку особистості й вертикальної та горизонтальної організації освіти дорослих. Зокрема сутність вертикального, хронологічного напрямку презентовано як сукупність послідовних освітніх впливів на індивіда через увесь його життєвий розвиток, на будь-якому етапі його життя. Сутність горизонтального, синхронного напрямку розуміється як впливи на індивіда, здійснювані різними освітніми

шляхами (формальна освіта – школа, інститут тощо; неформальна освіта – виробниче навчання, різні курси підвищення кваліфікації і т. п.; інформальна освіта – соціалізований вплив середовища: сім'ї, місця роботи, засобів масової інформації, суспільної думки тощо).

Проте дослідники зазначають, що в цей період ще не вдалося досягнути повного порозуміння в трактуванні сутності змісту неперервної освіти. Зокрема в офіційній доповіді комісії Е. Фора зазначалося, що неперервна освіта – це не освітня система, а принцип, на якому вона ґрунтується [10]. Натомість інша група вчених наголошувала, що неперервна освіта – це глобальна система, яка містить сукупність програм, за якими відбувається розподіл освіти й підготовка на різних рівнях (початковому, середньому й вищому) як формальними, так і неформальними засобами впродовж усього життя людини. За таких умов формується можливість періодичного чергування роботи, навчання та інших видів діяльності [10, с. 182]. Цьому періоду притаманні й певні критичні прояви розвитку концепції неперервної освіти, мали місце висловлювання про її утопічність.

Третій період (кінець 70-х – початок 80-х рр. ХХ ст.) – період теоретичної експансії, яка виявилася в послідовному впровадженні концепції неперервності в усі ланки освіти, розробленні нових навчальних програм, форм і методів навчання, спрямованих на реалізацію завдань неперервності освіти.

Четвертий період (початок 80-х рр. ХХ ст. – і дотепер) – діяльнісно-ціннісний. У цей період посилюється акцент на практикоорієнтованість неперервної освіти, активне впровадження її провідних ідей у всі сфери життя, суголосність нововведень у галузі освіти з суспільними потребами як відповідь на виклики часу. Наголосимо, що нині тривають інтенсивні дослідження проблем неперервної освіти (В. Горохова, Л. Коханова, О. Нікітіна, Р. Окс, Ф. Філіппов, У. Хілтон та ін.).

Отже, як зазначає Вільгельм фон Гумбольдт, освіта – це процес, який ніколи не завершується. Продовжена /подальша /пожиттєва /неперервна освіта, на його думку, – це безкінечне пізнання світу, під час якого відбувається розвиток особистості. Адже людина здобуває освіту

не тільки шляхом накопичення знань, а й завдяки досвіду, безпосередньо використовуючи набуті знання на практиці.

Водночас освіта може бути результатом /продуктом освітнього процесу (інкорпорованим культурним капіталом за П'єром Бурдьє), наявність або брак якого тісно пов'язані з соціальним статусом. Отже, освіта, з одного боку, є передумовою успішної участі в суспільних процесах, а з іншого – навпаки, завдяки інтенсивній участі й подоланню життєвих ситуацій людина навчається впродовж життя.

Висновки. Філософсько-педагогічна ідея неперервності освіти має декілька змістових концептів. Зокрема, це пролонговане засвоєння особистістю соціокультурного досвіду з використанням усіх ланок освітньої системи; дотримання принципів організації чинної системи освіти, освітньої політики, спрямованої на створення умов для навчання людини впродовж усього її життя; забезпечення логічного взаємозв'язку й наступності різних ланок освіти. Отже, постійне набуття нових знань, методик і технологій є безумовним чинником підтримки відповідної кваліфікації спеціалістів, що й обґрунтовує провідний принцип сучасної освіти – її неперервність, який визначає стратегічний орієнтир суспільного прогресу.

Виходячи з цієї принципової позиції, вважаємо, що найбільш перспективним для розроблення й реалізації державної політики в галузі освіти дорослих є законодавче закріплення вимог щодо координації та взаємодії різних суб'єктів діяльності, які системно й послідовно впроваджують цю освіту, визнання права людини на освіту впродовж життя, на доступ до освітніх та інформаційних ресурсів усіх видів. Передусім на державному рівні потрібно визнати суспільну корисність освіти дорослих, неперервної освіти впродовж життя людини й закріпити гарантії її розвитку через виокремлення спеціальних статей у бюджеті, розроблення методики фінансової підтримки найбільш «віддалених» від системи освіти соціальних груп; забезпечення доступності освітніх послуг для всіх дорослих громадян незалежно від віку, рівня попередньої освіти, місця проживання, соціального статусу.

Список використаних джерел

1. Европейское образование взрослых за пределами ЕС // Ин-т международного сотрудничества Немецкой ассоциации народных университетов в сотрудничестве с Европейской ассоциацией образования взрослых / У. Гартеншлегер (ред.); пер. с англ. О. Вербовой. – К. : Энергия, 2010. – 214 с.
2. Неперервна професійна освіта: проблеми, пошуки, перспективи: монографія / за ред. І. А. Зязюна. – К. :

References

1. Gartenschlaeger, Uwe (Ed.) (2010). *European adult education outside the EU. Institute of International Cooperation of the German Association of Public Universities in partnership with European Association of Adult Education. Tran. from English by O. Verbova.* Kyiv : Energiia. [in Russian]
2. Ziazun, I. A. (Ed.) (2000). *Continuous professional education: problems, searches, prospects. Monograph.*

- Віпол, 2000. – 636 с.
3. Образование: Сокрытое сокровище: Доклад Международной комиссии по образованию для XXI века, представленный ЮНЕСКО. – Издательство ЮНЕСКО, 1996. – 31 с.
 4. Обучение взрослых: учиться никогда не поздно. Коммюнике Комиссии Европейских Обществ Брюссель, 23 октября 2006. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&cd=1&ved=0C>. – Загол. з екрану. – мова рос. (01. 11. 2015).
 5. Alheit P., Dausien B. Bildungsprozesse über die Lebensspanne und lebenslanges Lernen // Tippelt R (Hg.) : Handbuch Bildungsforschung. Opladen, 2002. — S. 569—589.
 6. Faultisch P. Weiterbildung. Begründende lebensenthaltende Bildung / P. Faultisch. – München. Wien : Oldenburg, 2003.
 7. Filipovic D. Permanent Education and Reform of the Educational System in Yugoslavia / D. Filipovic // Convergence. – 1968. – № 4. – P. 3–8.
 8. Gruber E. (Hrsg.) Theorie und Forschung / E. Gruber // MAGAZIN Erwachsenenbildung at 7/8, 2009. — 232 s.
 9. Houle C. The inquiring mind / C. Houle. – University of Wisconsin Press, 1961. – 187 p.
 10. Learning to be. The world of Education Today and Tomorrow. – P. : Unesco; L : Harrap, 1972. – P. 181–222.
 11. Lenz W. Menschenbildner unterwegs. Mobil und flexibel. Ergebnis eines Jahrhunderts Erwachsenenbildung? / W. Lenz // Friedenthal-Haase M. (Hrsg.) Erwachsenenbildung im 20. Jahrhundert - was war wesentlich? – München, 2001. – S. 199–214.
 12. Nolda S. Einführung in die Theorie der Erwachsenenbildung / S. Nolda. – Darmstadt, 2008.
 13. Shukla P. Life long Education / P. Shukla. – New Delhi, 1971. – 83 p.
 3. *Education: Hidden treasure: Report of the International Commission on Education for the 21st century presented by UNESCO.* UNESCO Publishing, 1996. [in Russian]
 4. *Adult learning: it is never too late to learn. Communiqué of European Communities Brussels 23 October 2006.* Retrieved from: 01.11.2015: <http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&cd=1&ved=0C>. [in Russian]
 5. Alheit, P., Dausien, B. (2002). *Bildungsprozesse über die Lebensspanne und lebenslanges Lernen.* In: Tippelt R (Hg.): *Handbuch Bildungsforschung.* Opladen, S. 569-589. [in German]
 6. Faultisch, P. (2003). *Weiterbildung. Begründende lebensenthaltende Bildung.* München, Wien : Oldenburg. [in German]
 7. Filipovic, D. (1968). Permanent Education and Reform of the Educational System in Yugoslavia. *Convergence*, 4, p.p. 3-8 [in English]
 8. Gruber, E. (Hrsg.) (2009). *Theorie und Forschung. MAGAZIN Erwachsenenbildung at 7/8.* [in German]
 9. Houle, C. (1961). *The inquiring mind.* University of Wisconsin Press. [in English]
 10. *Learning to be. The world of Education Today and Tomorrow.* P.: Unesco; L: Harrap, 1972, p.p. 181-222. [in English]
 11. Lenz, W. (2001). *Menschenbildner unterwegs. Mobil und flexibel. Ergebnis eines Jahrhunderts Erwachsenenbildung?* In: Friedenthal-Haase M. (Hrsg.) *Erwachsenenbildung im 20. Jahrhundert - was war wesentlich?* München, S. 199–214. [in German]
 12. Nolda, S. (2008). *Einführung in die Theorie der Erwachsenenbildung.* Darmstadt. [in German]
 13. Shukla, P. (1971). *Lifelong Education.* New Delhi. [in English]

Рецензент: Молодиченко В.В. – д.філософ.н., професор

Відомості про автора:
Лук'янова Лариса Борисівна
 lukuyanova_larisa@list.ru
 Інститут педагогічної освіти і освіти
 дорослих НАПН України
 вул. Максима Берлінського, 9
 м. Київ, 04060, Україна
 doi: dx.doi.org/нвмдпу.v0i15.1271

*Матеріал надійшов до редакції 21.11.2015 р.
 Прийнято до друку 15.12.2015 р.*